

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ та МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АНТРОПОЛОГІЇ

VITA ANTIQUA
№ 7–8

Збірка наукових статей

<i>АБАШИНА Н.С., ПЕТРАУСКАС О.В., ПЕТРАУСКАС А.В.</i> Дослідження пам'ятки пізньоримського часу Обухів-3 у 2007—2008 рр.	163
<i>ОБЛОМСКИЙ А.М.</i> Материалы поздне римского времени поселения Ксизово-17 Задонского р-на Липецкой обл.	173
<i>МАГОМЕДОВ Б.В., ДІДЕНКО С.В.</i> Дослідження черняхівських пам'яток в с. Легедзене (Черкаська область).....	197
<i>ПЕТРАУСКАС О.В., ШИШКИН Р.Г.</i> Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка-1	201
<i>БАШКАТОВ Ю.Ю.</i> До питання про походження слов'янського житла Середнього Подніпров'я (за матеріалами I—V ст.)	227
<i>СКИБА А.В.</i> Географія та умови етнічного сусідства слов'ян і кочових племен Південно-Східної Європи у VI—VII ст.	236
<i>СИНІЦЯ Є.В.</i> Комплекс будівлі 6 з Канівського поселення (розкопки 2006 року)	250
<i>КОЛОДА В.В., ГОРБАНЕНКО С.А.</i> Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища)	261
<i>КЕПІН Д.В.</i> «Археопарки» в Україні: тенденції розвитку	281
<i>САМОЙЛЕНКО Л.Г.</i> Актуальні проблеми правового статусу університетських музеїв у контексті розвитку української духовності та державотворення	286
<i>СТАНИЦЫНА Г.А.</i> Неопубликованные работы В.В. Лапина в научном архиве Института археологии НАН Украины	293
ЛАПИН В.В. Об охране памятников древности (1981 г.)	297
<i>СПИСОК СКОРОЧЕНЬ</i>	299
<i>НАШІ АВТОРИ</i>	300

ГЕОГРАФІЯ ТА УМОВИ ЕТНІЧНОГО СУСІДСТВА СЛОВ'ЯН І КОЧОВИХ ПЛЕМЕН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У VI—VII ст.

Заселення слов'янами лісостепу і степового порубіжжя Південно-Східної Європи визначило безпосереднє сусідство слов'ян і кочових племен. Контактна зона між ними у VI—VII ст. визначається в межах степового порубіжжя між річками Південний Буг і Сіверський Донець. Розташування слов'янських і кочівницьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя свідчить про взаємопроникнення обох етнічних ареалів. Письмові і археологічні джерела дозволяють прослідкувати міжетнічні контакти на різних демографічних рівнях в межах контактної зони.

Визначення контактної зони між слов'янами та кочовою людністю азово-чорноморських степів можливе за допомогою поєднання писемних та археологічних джерел. Для цього мають бути окреслені південна межа слов'янського розселення та, відповідно, — північна етнічного ареалу номадів.

Згадки про територію, яку займали слов'янські племена початку раннього середньовіччя містяться в творах Прокопія Кесарійського [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 384] та Йордана [Иордан, 1960, с. 71—72] — візантійського та готського авторів — й на сьогодні є широко відомими. Ґрунтовне тлумачення географічних орієнтирів, наведених в писемних джерелах при описі території слов'янських племен, міститься в роботах О.Ч. Скржинської [Скржинская, 1957; 1996].

Значно детальніше окреслити територію розселення слов'ян дозволило накопичення археологічної джерельної бази, а саме відкриття та вивчення слов'янських старожитностей V—VII ст., представлених пам'ятками празької, пеньківської та колочинської археологічних культур. Матеріали цих культур систематизовано в роботах В.Д. Барана, В.В. Седова, І.П. Русанової, Є.О. Горюнова, О.М. Приходнюка, Р.В. Терпиловського, О.В. Сухобокова; М.В. Любічева [Баран, 1998; Седов, 1982; Русанова, 1976; Горюнов, 1981; Приходнюк, 1980; 1986; 1998; Терпиловський, 1985; 1986; 2004; Сухобоков, 1975; Сухобоков, Юренко, 1978; Любічев, 1994].

Для визначення контактної зони між кочовиками та слов'янами необхідно окреслити південну та південно-східну межу слов'янського етнічного ареалу, адже саме вона дає можливість визначити зону сусідства слов'ян та ко-

чових племен. Дозволяють це зробити пам'ятки пеньківської культури, слов'янська належність якої на сьогодні вважається беззаперечною. Зі заходу на схід ареал пеньківської культури простягається від р. Прут до басейну Сіверського Донця, включаючи останній. Південна межа пеньківських старожитностей визначається поселенням Богородичне в поріччі Сіверського Донця; Багате, Чернеччина, Йосипівка — в Поореллі; Ігрені-Підкова в Придніпров'ї. Звідти вони у вигляді пасма спускаються вздовж обох берегів Дніпра в район Надпоріжжя, де відомі такі пам'ятки як Волоське, Діброва, Хортиця, Скельки та ін. Найпівденнішими пам'ятками правобережної частини ареалу пеньківської культури є поселення Біляївка, Семенівка та Іванівка в Дніпро-Бузькому межиріччі; поселення Ханська II — між Дністром та Прутом. Таким чином, на Правобережжі Дніпра південна межа пеньківської території в цілому збігається з кордоном лісостепової та степової зон. В Придніпров'ї ж та на лівому березі Дніпра ареал пеньківської культури включає степові райони Надпоріжжя, Поорелля та, частково, басейну Сіверського Донця [Приходнюк, 1998, с. 21, рис. 1—6; Любічев, 1994, с. 12—13].

Відомості про територію розселення ранньобулгарських племен у першій половині — середині VI ст. містяться в творах Прокопія Кесарійського та Йордана. Прокопій Кесарійський в книзі «Війна з готами» описує місцезнаходження племен утигурів і кутригурів. Перераховуючи народи, що мешкали на Кавказі і далі на північ та північний захід, він пише, що внутрішню та узбережну частину країни Евсилия, що розташована у східному Приазов'ї, займають варвари, які звуться утигурами [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 384]. Стосовно кутригурів Прокопій зазначає, що «... за Меотийским болотом и рекой Танаис большую часть лежащих степей, как мною было сказано, заселили кутригуры — гунны» [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 388]. На те, що Дон виступає кордоном між цими двома ранньобулгарськими племенами, вказує і згадка, про те, що утигури, перед тим як напасти на кутригурів, мали спочатку перейти через Танаїс [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 435]. Прокопій не повідом-

ляє про західну межу розселення кутригурів. Йордан же зазначає, що «над Понтийским морем места расселения болгар» [Йордан, 1960, с. 72]. Це дає підстави припускати, що на заході у середині VI ст. володіння цього болгарського племінного об'єднання сягали Дніпра, а можливо й Дністра. Це видається імовірним з огляду на те, що в цей період у Північному Причорномор'ї не відомі інші кочові племена, які б могли обмежувати розселення у цьому регіоні кутригурів. З іншого боку, на близькість кутригурів до кордонів Візантійської імперії вказують їх регулярні походи проти Візантії протягом першої половини VI ст. [Тортіка, 1999, с. 136]. В окремі періоди такі походи здійснювалися щорічно, як це було у 539 — 542 рр. Ці напади на територію Імперії, враховуючи їх грабіжницький характер, не могли бути настільки частими при необхідності долати великі відстані та такі значні водні перешкоди як Дніпро, Південний Буг, Дністер. Згадки про те, що кутригури знаходились неподалік кордонів Візантії, а в окремі періоди навіть кочували біля берегів Дунаю, містяться в писемних джерелах. Зокрема, Агафій, описуючи похід вождя кутригурів Завергана на Константинополь у 551 р., зазначає, що «...в тот год, когда моровая язва напала на город (Константинополь), некоторые племена гуннов оказались очень опасными. Гунны все же таки спустились на юг и обитали недалеко от берегов Дуная, там, где это было для них желанным. Когда наступила зима, река, как обычно, покрылась льдом и замерзла на такую глубину, что ее могли перейти конные и пешие войска. Заберган, вождь гуннов, которые звется котригурами, переведя значительное конное войско [по реке], как по суше, очень легко вступил на территорию империи» [Агафій, 1953, с. 148].

У зв'язку зі згаданими подіями автор залишив також цікаве повідомлення про вторгнення у Північне Причорномор'я іншого болгарського племені — утигурів. В оповіді про спровокований Візантією набіг останніх на кутригурів Агафій пише: «Поднявши свое войско, он (Сандилх, вождь кутригуров — С.А.) сперва нежданно напал на вражескую территорию, поразивши неожиданным нападением ее жителей, обернувши в рабов большое количество захваченных им женщин и детей. А потом неожиданно встретил тех [кутригуров], которые возвращались из Фракии и только что перешли Дунай, и, перебивши бесчисленное их количество, отобрал у них всю добычу и деньги» [Агафій, 1953, с. 163].

В реконструкції географії протоболгарських племен другої половини V — середини VI ст. найбільш дискусійною є локалізація кутригурів. Одна група дослідників — М.С. Грушевський

[Грушевський, 1994, с. 159], І.С. Чичуров [Чичуров, 1976, с. 77—80], І.А. Баранов [Баранов, 1990, с. 15], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 15] — територію цього племінного об'єднання окреслює в межах Північного Приазов'я — на правому березі Дону. Інші автори, зокрема, М.І. Артамонов [Артамонов, 1962, с. 166—168], Л.М. Гумільов [Гумилев, 2002, с. 39, 226—227], О.І. Айбабін [Айбабин, 1999, с. 97], О.О. Тортіка [Тортіка, 1999, с. 10—11], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 38], територію кутригурів бачать більш широкою, включаючи до неї також північнопричорноморські степи. Ця точка зору відповідає як етно-політичній ситуації в східноєвропейських степах того періоду, так й даним писемних джерел.

Одним з головних аргументів тих дослідників, що локалізують територію кутригурів у Північному Приазов'ї, є повідомлення Прокопія Кесарійського про те, що племена кутригурів мешкають з правого боку Дону, який відділяє їх від кочовищ утигурів — іншого болгарського племені [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 387—388]. Слід зауважити, що в цьому повідомленні історик не вказує західні межі розселення кутригурів, які, вочевидь, не були йому достеменно відомі. До того ж, Прокопій згадує кутригурів в контексті кавказьких подій. Разом з тим, інший візантійський автор Агафій, що писав після смерті Прокопія, говорить, кутригури «обитали недалеко от берегов Дуная» (тут кутригури згадуються у зв'язку з їх походом на Візантію у 551 р.) [Агафій, 1953, с. 148—149]. Про те, що «над Понтийским морем (знаходились — С.А.) места расселения болгар», повідомляє Йордан [Йордан, 1960, с. 72]. Порівняння звісток Йордана про болгарів й, зокрема, їх нападів на Візантію, з повідомленнями Прокопія Кесарійського про кутригурів дає можливість ототожнити в даному випадку ці племінні групи.

При вивченні питання локалізації тих чи інших кочових племен, на нашу думку, потрібно враховувати також й можливі зміни в території їх розселення, а, відтак, зважати на конкретний час повідомлень, що містяться в писемних джерелах. Загалом же, наведені повідомлення дозволяють зробити висновок про те, що в першій половині — середині VI ст. контактною зоною між слов'янами та кочовим світом була уся смуга степового покордоння між Дунаєм та Сіверським Донцем.

В історичній та археологічній літературі стосовно географії Великої Булгарії присутні дві основні точки зору, які можна умовно назвати «вузьким» та «широким» її варіантами. Висновки, при цьому, представників як однієї, так і іншої точки зору ґрунтуються на трактуван-

ні одного, досить обмеженого кола писемних джерел: «Хронографа» Феофана та «Бревіарія» Никифора, написаних наприкінці VIII — IX ст., більш раннього твору — «Нового списку вірменської географії», а також листа хозарського царя Іосифа Хасдаю Ібн-Шафруту.

«Вузкий» варіант локалізації булгарських племен, перелічених в «Новому списку вірменської географії» (Купи-Болгар, Дучі-Булкар, Огхондор-Блкар та Чдар-Болкар), що ототожнюються з Великою Булгарією Куврата, був запропонований К. Паткановим [Патканов, 1883]. На основі ототожнення названих у вірменському джерелі річок з реальними ріками Північно-Західного Передкавказзя та Приазов'я Велику Булгарію він розміщував на північ від Кавказу та Кубані [Патканов, 1883, с. 29]. Перш за все з Приазов'ям та Передкавказзям територію, на якій кочували булгари перед міграцією на Дунай, пов'язують М.С. Грушевський [Грушевський, 1994, с. 158—159, 167—168, 179], І.С. Чичуров [Чичуров, 1976, с. 77—80], С.О. Плетньова [Плетнева, 1976, с. 21; 1981, с. 11], А.В. Гадло [Гадло, 1979, с. 110—113].

Визначення усіма згаданими авторами ареалу булгарських племен базується, головним чином, на ототожненні гідронімів та згадок інших старих географічних назв, що містяться в писемних джерелах, із сучасними. Такий метод ускладнюється тим, що нерідко у давніх авторів під однією назвою виступають різні ріки і, навпаки, окремі ділянки тієї ж водної артерії називались по-різному. Окрім того, в старих географічних екскурсах трапляються неточності, а також символічні вислови. Відтак, метод інтерпретації географічних прив'язок для локалізації кочових етносів може застосовуватись лише у співставленні з даними інших писемних джерел, при цьому, має враховуватись і етно-історичний контекст цих згадок.

Наприклад, локалізація Великої Булгарії на схід від Дону та Азовського моря суперечить повідомленням Прокопія [Прокопий из Кесарии, 1950, с. 435], який згадує кутригурів, що у 30-х рр. VII ст. увійшли до складу Великої Булгарії, на Правобережжі Дону, та Йордана, який вказує місця розселення булгар «над Понтійським морем» [Йордан, 1960, с. 72].

Паралельно з «вузьким» варіантом локалізації Великої Булгарії в історичній науці обґрунтовувався й «широкий» варіант. Такий погляд одним з перших запропонував наприкінці XIX ст. болгарський історик В. Златарський, на думку якого об'єднання племен на чолі з Кувратом займало простір від Волги до Дніпра [Златарски, 1970, с. 99—100]. Велику Булгарію в межах території від Східного Приазов'я на сході до Дніпра на за-

ході окреслював Ф. Вестберг. Висновок вченого про західну межу Великої Булгарії ґрунтується на прочитанні назви Дучі, згаданої в «Новому списку вірменської географії» для позначення одного з чотирьох булгарських племен, як Кучі і ототожненні її з Дніпром. Самих же Дучі-Булкар він вважав кутригурами [Вестберг, 1908].

Точка зору про «широкий» варіант локалізації була обґрунтована в роботах М.І. Артамонова [Артамонов, 1962, с. 166—168], Л.М. Гумільова [Гумилев, 2002, с. 39, 226—227], В.Ф. Генінга і А.Х. Халікова [Генинг, Халиков, 1964, с. 110—112], О.М. Приходнюка [Приходнюк, 2001, с. 15; 2003, с. 127—128], І.А. Баранова [Баранов, 1990, с. 15] О.О. Тортіки [Тортіка, 1999].

О.О. Тортіка, використовуючи дані писемних джерел щодо інших кочових об'єднань та беручи до уваги, що ордами, які раніше входили до конфедерації Куврата, були засновані держави на Дунаї та Волзі, визначає чисельність одного булгарського племені (орди) в межах 35—50 тис. Відтак, загальна чисельність населення Великої Булгарії, на його думку, становила 140—200 тис. [Тортіка, 1999, с. 11]. Чисельність населення дослідник корелює з ресурсною базою кочового господарства, що була необхідна для забезпечення певної кількості населення та площею територій, які могли займати булгарські племена відповідно до господарчої придатності цих територій та географічних орієнтирів писемних джерел [Тортіка, 1999, с. 6—9, 11]. Окреслюючи територію перекочівок окремих племен ранньобулгарської конфедерації, О.О. Тортіка враховував їх поділ відповідно до природно-кліматичних умов на сезонні (зимові, весняні, літні та осінні) пасовиська. У складі Великої Булгарії автор виділяє чотири племінні території: 1) ядро об'єднання — у пониззі Кубані, включно з Таманським півостровом й Фанагорією, та східне узбережжя Азовського моря, приблизно до Манича (зимник), частина Ставропольської височини, до верхів'я Єгорлика (літник); 2) Вздовж Манича, між Маничом і Доном, в пониззі, на лівому березі (зимник), у Єргенях та Високому степу (літник); 3) західніше Дону, в його пониззі, на північному березі Таганрогської затоки і Азовського моря до ріки Молочної (зимник), на північ до Сіверського Дінця (літник); 4) степовий Крим і Північно-Західне Приазов'я (зимник), степи лівобережного Придніпров'я та Донецького кряжу (літник) [Тортіка, 1999, с. 10].

Точка зору про «широкий» варіант локалізації Великої Булгарії здається найбільш переконливою й авторові статті. В цьому зв'язку, окрім спірних географічних орієнтирів, які наводить Феофан (р. Куфіс, опис положення рік Атель і Танаїс, такі пункти як Іверійські ворота,

Некропіли, мис Бараняча морда), слід звернути увагу на слова, якими автор починає опис території Великої Булгарії, а саме: «В северных, противоположных частях Эвксинского Понта, у озера, называемого Меотидой, ... простирается древняя Велика Булгария и живут соплеменные булгарам котраги» [Чичуров, 1980, с. 60].

Інший й, водночас, набагато коротший опис є у Никифора: «У Меотидского озера, по реке Куфис, располагаются называвшаяся в древности Великой Булгария и так называемые котраги, их одноплеменники» [Чичуров, 1980, с. 161—162]. При співставленні цих двох повідомлень помітно, що автори згадують територію, яку займали булгари, в різних часових формах. Якщо Феофан оповідає про «древнюю Великую Булгарию», то Никифор, судячи за перекладом І.С. Чичурова, згадує про сучасну йому Булгарію, що в давнину називалася Великою. Якщо це так, тоді стає зрозумілою різниця в описі території у цих двох авторів.

Таким чином, враховуючи дані писемних джерел та закономірності, пов'язані з чисельністю й територією кочових об'єднань, можна зробити висновок, що географія контактної зони між слов'янами та булгарськими племенами в період існування Великої Булгарії (30—60 рр. VII ст.) простягалась вздовж степового порубіжжя від басейну Сіверського Донця на сході до Дніпро-Бузького межириччя на заході й в цілому збігалася з територією сусідства між цими етнічними групами в період першої половини — середини VI ст.

Кочівницькі старожитності другої половини VI — VII ст. на території Південно-Східної Європи представлені пам'ятками сивашівського та перещепинського типів. Зараз на території північного узбережжя Чорного та Азовського морів, в Придніпров'ї та в Криму відомо близько 50 кочівницьких пам'яток того часу [Приходнюк, 2001, с. 25—35, 39—40, 159—160, рис. 15; Рашев, 2001, с. 69—90, 120—137, табл. 11]. На теренах Північного Приазов'я та Причорномор'я найбільша концентрація поховань сивашівського типу спостерігається в пониззі лівого берега Дніпра та степовому Криму. Низка кочівницьких поховань цього типу відома на території Дніпровського Правобережжя, в нижній течії Дніпра та Південного Бугу. В Дніпровському пониззі (Келегеї, Суханово, Василівка, Новогригорівка) та в Криму (Роздольне) відомі також багаті комплекси, що належали вищій степовій знаті. Унікальним, як для вивчення культури кочовиків, так і їх взаємовідносин з навколишнім світом, є речовий комплекс, знайдений поблизу с. Мала Перещепина. Хронологія, а також етнічна приналежність цієї пам'ятки має важливе

значення для атрибуції й інших багатих кочівницьких комплексів Придніпров'я та Північного Причорномор'я.

Серединою — третьою чвертю VII ст. Перещепинський комплекс датують І. Вернер [Залесская, 1989, с. 43—44], А.К. Амброз [Амброз, 1981, с. 20—22], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 26, 35—38], І.О. Гавригун [Гавригун, Обломский, 1996, с. 144—145], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 135].

На думку З.О. Львової пам'ятка належить до останньої чверті VII ст. [Залесская, Львова, Маршак и др., 1997, с. 99—100]. Межею VII / VIII ст. датує комплекс з Малої Перещепини О.В. Комар [Комар, 2002, с. 9—10, 14]. Ще більш пізню дату Малої Перещепини, початок VIII ст., пропонує О.І. Айбабін [Айбабін, 1999, с. 182].

Датування Малої Перещепини є надзвичайно важливим для визначення хронології інших багатих кочівницьких комплексів Придніпров'я і Криму: Келегеїв, Нових Санжар, Макухівки, Роздольного, Василівки. Присутність в них багатьох спільних рис з малоперещепинським комплексом, а також територіальна близькість дала можливість більшості вчених синхронізувати їх.

В археологічній літературі стосовно етнічної приналежності кочівницьких пам'яток Північного Причорномор'я та Приазов'я присутні різні погляди. З хозарами пам'ятки сивашівського типу пов'язує Є.В. Круглов [Круглов, 1992]. Їх булгарську приналежність відстоювали А.І. Семенов [Семенов, 1988], І.А. Баранов [Баранов, 1990, 18—21, 109—115], А.Г. Атавін [Атавін, 1996], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 39—40], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 116—118]. Передусім з булгарами цю групу кочівницьких пам'яток пов'язує Р.С. Орлов. Разом з тим, він припускає приналежність окремих поховань аварам та уграм [Орлов, 1986, с. 225—229; Орлов, Рассемакин, 1996, 115]. Етнічну приналежність пам'яток сивашівського типу О.І. Айбабін ставить в залежність від їх хронології: ранні комплекси, датовані ним другою половиною VI — початком VII ст. (Великий Токмак, Мала Тарнавка, Ізобільне) він ототожнює з булгарськими племенами кутригурів та утигурів [Айбабін, 1999, с. 96—97]. Переважну ж більшість впускних кочівницьких поховань Північного Причорномор'я та Приазов'я О.І. Айбабін вважає хозарськими, визначаючи їх хронологію в межах другої половини VII — початку VIII ст. [Айбабін, 1999, с. 171—173, рис. 74].

Схожий підхід щодо визначення етнічної приналежності кочівницьких поховань, об'єднаних Р.С. Орловим у сивашівський тип пам'яток, пропонує О.В. Комар. З булгарським населен-

ням автор пов'язує поховання, датовані ним «періодом тюркських каганатів» (567—631 рр.). Це чотири впускних поховання: Мала Тарнавка, Великий Токмак, Нова Одеса та Суханове. Абсолютну ж більшість комплексів сивашівського типу, О.В. Комар вважає хозарськими, визначаючи їх хронологію в межах другої половини VII — початку VIII ст. При цьому, дослідник залишає хронологічну лакуну між 631 роком та «другою половиною VII ст.», незаповнену відомими на сьогодні археологічними пам'ятками [Комар, 2002, с. 6—16]. Появу цієї лакуни в археології азово-чорноморських степів О.В. Комар пояснює практичною відсутністю тут у цей період кочового населення.

Категоричні висновки О.В. Комара щодо етнокультурної ситуації, що мала місце на степовому півдні Східної Європи у VII ст., суперечать даним писемних джерел. Адже саме на другу-третю чверті VII ст. припадає існування Великої Булгарії, позначене консолідацією протобулгарських племен. Не має підтвердження в писемних джерелах й теза про докорінну зміну населення й після розпаду Великої Булгарії: за повідомленнями візантійських хроністів Феофана і Никифора, в Приазов'ї залишалася орда Батбаяна (Баяна у Никифора) — одного з синів хана Куврата [Чичуров, 1980, с. 52—53, 161—162].

Так само, серед дослідників існують різні точки зору й щодо етнічної приналежності комплексів з коштовностями, що походять зі степового Придніпров'я та Криму. Слов'янськими вважали їх Б.О. Рыбаков [Рыбаков, 1939, с. 319—327] та А.Т. Сміленко [Сміленко, 1975, с. 110—118]. Переважна ж більшість вчених сьогодні пов'язують ці комплекси з тюркомовними кочовиками. Тут можна виділити три основні точки зору. Їхню належність власне хозарам або ж тюркським правителям Хозарського каганату відстоювали М.І. Артамонов [Артамонов, 1970, с. 17—20], Б.І. Маршак і К.М. Скалон [Маршак, Скалон, 1972, с. 12], О.І. Айбабин [Айбабин, 1985, с. 202], О.В. Комар [Комар, 2002, с. 14—17]. З представниками ранньобулгарських об'єднань азово-чорноморських степів пов'язували їх О.А. Спіцин, Г.Ф. Корзухіна [Корзухіна, 1955], І.А. Баранов [Баранов, 1990, с. 115], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 35—39], І.О. Гавритухін [Гавритухін, Обломський, 1996], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 135—137]. На думку Д. Ласло пам'ятки типу Малої Перещепини належали східній групі аварів [Laszlo, 1955, р. 278—284]. До комплексів тюркської знаті, без визначення конкретної етнічної групи, їх зараховував А.К. Амброз [Амброз, 1981, с. 20—22].

Показовим є й територіальне розміщення пам'яток перещепинського типу. Зокрема, низка особливо багатих комплексів, що належали вищій степовій знаті, — Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари, виявлена на Нижній Ворсклі, фактично в межах слов'янського етнічного ареалу. На південь від них знаходяться досить щільно заселені слов'янами райони Поорелля та Надпоріжжя. Окрім того пенківські поселення відомі й поблизу від місцезнаходжень багатих кочівницьких комплексів з Нових Санжар та Малої Перещепини. Таке сусідство не свідчить на користь різких етнічних змін. Розташування ж відразу трьох пам'яток такого рівня в межах невеликого району вказує на існування у кочового населення, що їх залишило, певної історичної традиції, пов'язаної з цією місцевістю.

Картографування пам'яток сивашівського та перещепинського типів дозволяє не лише більш чітко окреслити територію, яку займали кочові племена азово-чорноморських степів, але й реконструювати основні маршрути їх сезонних перекочівок. В свою чергу, це дасть можливість відтворити картину сусідства слов'янського і кочового населення.

Концентрація в пониззі Дніпра та в Криму кочівницьких пам'яток свідчить про розміщення в цих районах зимників. Клімат та географія саме цих районів відповідають усім необхідним для зимових кочовищ умовам. Докладно характер сезонних перекочівок степовиків, ландшафтно-кліматичні умови їх зимових і літніх кочовищ, а також географію Великої Булгарії розглянуто в дисертації О.О. Тортіки [Тортіка, 1999].

Компактна група кочівницьких пам'яток локалізована на Лівобережжі Середнього Придніпров'я, в районі нижньої течії Орелі та Ворскли. Тут виявлено три комплекси перещепинського типу (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари) та поховання сивашівського типу (Йосипівка). Ці пам'ятки, на думку І.О. Гавритухіна, можуть бути пов'язані з літниками кочовиків [Гавритухін, Обломський, 1996, с. 145].

Розміщення літників на лісостеповому прикордонні є типовим для відгінного кочового скотарства й підтверджується історичними і етнографічними даними. Локалізація кочівницьких пам'яток нижньої течії Ворскли і Орелі та масиву пам'яток пониззя Дніпра в одному просторі відносно головної водної артерії регіону (на лівому березі Дніпра) вказує на те, що вони, найбільш імовірно, належали одній групі степового населення і відбивають циклічність сезонних перекочівок.

Відомі могильники та місця компактного зосередження кочівницьких поховань дозволяють

окреслити райони, через які проходили традиційні маршрути сезонних перекочівок степовиків. Це дає змогу співставити шляхи перекочівок з територіями слов'янського заселення. В Чорноморсько-Придніпровському регіоні (включаючи Крим та Північне Приазов'я) відомо п'ять таких осередків, це могильники поблизу сс. Рисове у Кримському Присивашші (досліджено 3 поховання) [Щепинский, Черепанова, 1969], Богачівка на правому березі Нижнього Салгіра в Криму (4 поховання) [Генинг, Корпусова, 1989], Василівка поблизу північного узбережжя Сивашської затоки (3 поховання), Сивашівка на північному узбережжі Сивашської затоки (3 поховання) [Рашев, 2004], Мала Тернівка Якимівського району Запорізької області (6 поховань), Нова Одеса на лівому березі Південного Бугу (2 поховання) [Орлов, 1985, с. 100], Христофорівка на лівому березі Нижнього Інгула (3 поховання) [Prihodnyuk, Fomenko, 2003], Виноградне на правому березі середньої течії р. Молочна (2 поховання) [Орлов, Рассамакин, 1996, с. 103] та Рябівка на правому березі Верхньої Ворскли (4 поховання) [Обломский, Терпиловский, 2001]. Окрім того, слід відмітити зосередження багатих комплексів перещепинського типу на лівому березі Нижньої Ворскли в районі Нових Санжар [Макаренко, 1911, с. 207—211; Зарецкий, 1912, с. 26; Сміленко, 1968; Приходнюк, 2001, с. 25—28, 31—33, 39, рис. 15, 59—60, 75—77, 84].

В світлі нашої теми особливий інтерес становлять могильники поблизу Виноградного та Рябівки, а також Новосанжарська група пам'яток, які розміщені в межах слов'янського етнічного ареалу або на межі із ним. Зокрема, могильник біля Виноградного розташований на відстані до 40 км. від пенківських поселень Південного Надпоріжжя (Скельки, Любимівка). Безпосередньо в межах слов'янського ареалу знаходяться Рябівський могильник та група пам'яток перещепинського типу в районі Нових Санжар. Перелічені пункти фіксують сезонні перекочівки номадів, маршрут яких починався у Дніпровському пониззі або Північно-Західному Приазов'ї, де розміщувалися зимники, та проходив вздовж лівого берега Дніпра до впадіння Ворскли.

Розміщення комплексів у Виноградному та Нових Санжарах відносно Дніпра вказує на те, що кочовики зі своїми стадами рухалися на відстані близько 40—60 км від ріки. Окреслений маршрут відповідає і ландшафтним умовам Лівобережжя Середнього Дніпра. Вздовж самого Дніпра, на відстані до 30—40 км тягнуться сильно заболочені ділянки з чисельними старицями річок, що робили складним пересування та були

мало придатними для випасу худоби. Найбільш сприятливою для перекочівок була смуга, що проходить через середню течію річок Самари і Орелі та уздовж Ворскли, на захід від лінії Петриківка-Чернеччина-Нові Санжари-Полтава. Для цієї місцевості характерна малопересічена рівнина з відносно небагатьма водними перепонами. Саме по Ворсклі до м. Нові Санжари і далі вздовж р. Тагамлик та р. Берестяної, вище м. Красноград проходить північний кордон Лівобережного Дніпровсько-Приазовського північностепового краю. Очевидно, протягом певного періоду маршрут перекочівок проходив також по Ворсклі до її верхів'я, що засвідчує Рябівський могильник.

Присутність в межах дніпровського степового порубіжжя кочівницького могильника (Рябівка) та групи пам'яток перещепинського типу (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари) свідчить, що ці райони входили до основного ареалу кочової людності, яка залишила на території Північного Причорномор'я та Приазов'я сивашівські та перещепинські пам'ятки. Саме ж існування могильників фіксує сталість маршрутів сезонних перекочівок, етнічну та культурну спадковість в освоєнні кочовим населенням Причорноморсько-Дніпровського регіону.

Датування перелічених пам'яток та етнополітична ситуація в межиріччі Дніпра та Дону дозволяють з великою долею імовірності співвіднести населення, що їх залишило, з одним із племінних угруповань ранніх булгар.

Слов'янські старожитності V—VII ст. прикордонних зі степом та степових районів представлені пам'ятками пенківської культури, абсолютну більшість яких становлять неукріплені поселення. Картографування цих пам'яток дозволяє окреслити межі слов'янського розселення в південному та південно-східному напрямках, визначити інтенсивність колонізації слов'янами степового покордоння, а також виділити райони слов'янської колонізації степового покордоння та степової зони.

Для картографування використовувались пам'ятки, розташовані південніше лінії кордону степової та лісостепової зон, а також ті, що знаходяться до 40 км північніше від неї. Такий розподіл є певною мірою умовним, проте дозволяє окреслити загальну картину. Кордон ландшафтних зон визначений за картою ландшафтів України з масштабом 1 : 1000000 [Карта..., 1997], відповідно до якої він проходить по лінії Фрунзівка — Ананьїв Одеської обл. — Первомайськ Миколаївської обл. — Новоукраїнка — Знам'янка — Олександрія Кіровоградської обл. — гирло р. Ворскла — течія Ворскли до Нових Санжар Полтавської обл. — вздовж р. Тагамлик — вздовж р. Березна,

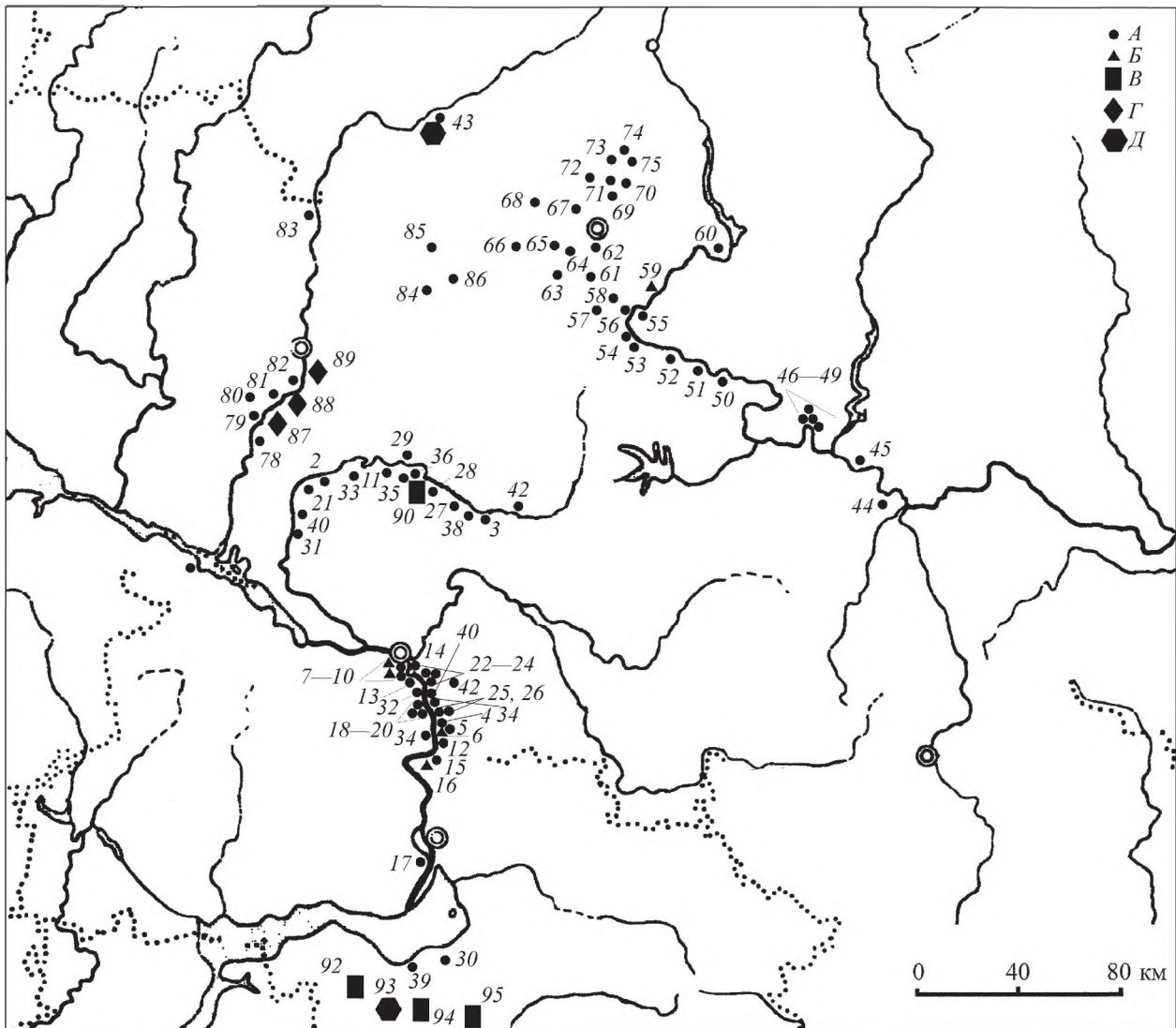

Рис. 1. Слов'янські і кочівницькі пам'ятки степового покордоння: А — поселення пенківської культури; Б — інгумації з «антськими старожитностями»; В — поховання сивашівського типу; Г — комплекси перещепинського типу; Д — могилиники або місця компактного зосередження поховань сивашівського типу; 1 — Олексіївка; 2 — Байбаківка; 3 — Багате; 4—6 — Василівка; 7—10 — Волоське; 11 — Гупалівка; 12 — Діброва; 13 — Дніпровське; 14 — Дніпропетровськ; 15, 16 — хут. Запорожець; 17 — Запоріжжя; 18—20 — Звонецьке; 21 — Івано-Яризівка; 22—26 — Ігрені; 27 — Котівка; 28 — Краснопілля; 29 — Лиманівка; 30 — Любимівка; 31 — Лисківка; 32 — Майорка; 33 — Михайлівка; 34 — Орлове; 35, 36 — Йосипівка; 37 — Перше Травня; 38 — Перещепина; 39 — Скельки; 40 — Царичанка; 41 — Чернече; 42 — Чернеччина; 43 — Рябівка; 44 — Богородичне; 45 — Студинок; 46—49 — Ізюм; 50, 51 — Нижній Бишкін; 52 — Черкаський Бишкін; 53 — Велика Гомольша; 54 — Суха Гомольша; 55 — Задонецьке; 56 — Пролетарське; 57 — Заньки; 58 — Тимченки; 59 — Мохнач; 60 — Кицівка; 61 — Безлюдівка; 62 — Донецьке городище; 63 — Мерефа; 64 — Коротич; 65 — Березовське; 66 — Потапівка; 67 — Мала Данилівка; 68 — Феськи; 69—71 — Липці; 72 — Турово; 73 — Дементівка; 74 — Ляне; 75 — Токарівка; 76 — Голубівка; 77 — Плоске; 78 — Прогрес; 79 — Кунцеве; 80 — Димилівка; 81 — Потапівці; 82 — Нові Санжари; 83 — Більськ; 84 — Пролетарське; 85 — Зубівка; 86 — Гришкове; 87 — Нові Санжари; 88 — Мала Перещепина; 89 — Макухівка; 90 — Йосипівка; 91 — Рябівка; 92 — Кагамлик; 93 — Виноградне; 94 — Аккерман; 95 — Радіонівка

вище Краснограда — Червоний Донець — Балаклія — Борова Харківської обл.

В межах степової зони та території степового покордоння слов'янами були заселені Надпоріжжя, Поорелля, межиріччя Дніпра і Дністра (течія Тясмину, басейн Інгульця, течія Південного Бугу, нижче м. Первомайськ) та Дніпро-Донецьке межиріччя (течія Ворскли, нижче Полтави, та Сіверського Донця, нижче Зміїва). При цьому, вододіли великих та середніх річок (другого та третього порядків), на що звертали увагу

дослідники [Приходнюк, 1998, с. 21; Любічев, 1994, с. 12—13], лишались не заселеними.

На сьогодні на території Надпоріжжя відомо 28 поселень та 4 поховальних пам'ятки, в Поореллі — 14 населених пунктів, на межі зі степом в межиріччі Дніпра і Дністра зафіксовано 10 поселень, пам'ятки степового покордоння Дніпро-Донецького межиріччя налічують 20 населених пунктів. Таким чином, на межі зі степом та в степовій зоні у межиріччі Дністра і Сіверського Дінця відомо близько 76 слов'янських поселень (рис. 1).

Серед пам'яток зазначених районів розкопки проводилися у Богородичному, Задонецькому, Заньках, Сухій Гомольші, Тимченках, селищі Прогрес, Нових Санжарах, Біліївці, Іванівці, Волоському, Ігрени, Звонецькому, Майорці, Йосипівці, Богатому та Чернеччині [Приходнюк, 1998, с. 145—148, 156—158].

Знахідки датуючих речей дозволяють визначити хронологічні орієнтири заселення слов'янами смуги, що межує зі степом. Для абсолютного датування можуть використовуватися речі, що мають відносно вузьку та добре розроблену хронологію. Такими індикаторами є фібули, поясні набори, деякі деталі оформлення керамічного посуду.

З урочища Підкова, поблизу с. Ігрень (Дніпровське Надпоріжжя) походять поясні геральдичні деталі, зокрема рогаті двочастинні накладки та поясні наконечники з боковими виступами, що датуються серединою — другою половиною VII ст. [Приходнюк, 1998, рис. 72, 1—8]. В Майорці та Звонецькому у Надпоріжжі, на Більському городищі виявлено зооморфні фібули та фібули з дугою із пташиних голівок [Приходнюк, 1998, 63, 1, 73, 1—2]. Фібули такого типу відомі в слов'янських скарбах другої — третьої чвертей VII ст. (Козіївський, Трубчевський), велика колекція таких виробів походить з Пастирського городища [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 2, 4, 4; Корзухина, 1996, табл. 48, 1—4; Приходнюк, 1996, рис. 4, 10—11]. Зооморфні фібули, що датуються в межах VII ст., походять з Волоського та Звонецького на території Дніпровського Надпоріжжя [Приходнюк, 1998, рис. 73, 4—6]. З Тимченка (Сіверське Подонеччя), Великої Андрусівки (Потясминня) походять зоо-антропоморфні фібули [Приходнюк, 1998, рис. 63, 3, 65, 2]. Такі фібули мають чисельні аналогії в Мартинівському, Трубчевському, Козіївському, Блажківському скарбах та на Пастирському городищі [Корзухина, 1996, табл. 8, 1—2, 32—34, 43, 4, 48, 5—6; Приходнюк, Тихонов, Падин, 1996, рис. 2, 5].

Для пенківської кераміки хронологічно найбільш показною ознакою є оформлення вінець посудин. Зокрема, керамічні форми з високими, досить сильно відігнутими вінцями, насічками, пальцевими вдавленнями чи зачіпами по краю вінця притаманні пізньому періоду пенківської культури. Пізньою ознакою також є масивні наліпні валики під вінцями. Вони, як правило, пов'язані з комплексами, що належать до заключного періоду пенківської культури [Приходнюк, 1980, с. 47, 49; 1998, с. 42—43, 45].

Комплекси з посудинами, що мали високі сильно відігнуті вінця досліджені на поселеннях Заньки (житла А, Б, Г), Суха Гомольша, Тим-

ченки (Сіверське Подонеччя), Нові Санжари (р. Ворскла), Біліївка (південь правобережжя Середнього Дніпра), Волоське, Ігрень, балка Яцева (Дніпровське Надпоріжжя), Йосипівка, Чернеччина (Поорелля) [Приходнюк, 1998, рис. 34, 36—37, 43, 1—4, 52, 2—23, 53, 1—16, 21, 54; Юренко, 1974, альб. III, рис. 8]. Таким чином, наведені матеріали надійно засвідчують присутність у VII ст. слов'янського населення у степовому порубіжжі. Разом з тим, початок заселення слов'янами цих теренів слід, імовірно, відносити до більш раннього часу — V—VI ст.

Умови етнічного сусідства певною мірою відтворює взаєморозміщення слов'янських та кочівницьких пам'яток, розташованих на степовому прикордонні Дніпровського Лівобережжя. Безумовно, отримані дані дають лише опосередковану інформацію, адже археологічні пам'ятки фіксують лише тимчасове перебування тієї чи іншої групи населення в певному географічному пункті, до того ж, фізична присутність населення не могла обмежуватись лише цим пунктом.

Загалом, в окресленому районі виявлено 19 поселень пенківської культури [Приходнюк, 1998, рис. 2, 4, с. 145, 147, 156—158]. Ці пам'ятки були нанесені на топографічну карту з масштабом 1 : 200000. На жаль, через недостатню якість топографічних прив'язок не всіх їх вдалося локалізувати цілком точно. Відтак, допустима похибка при картографуванні становить від 500 до 1500 м. Проте, в контексті поставленої задачі ця похибка не є суттєвою аби істотно вплинути на результат. Слід відмітити низку слов'янських селищ, розташованих особливо близько до кочівницьких комплексів. Такими є поселення поблизу м. Нові Санжари (знаходиться приблизно в 7 км (по прямій) від місця виявлення Новосанжарського комплексу та в 17 км від Малоперещепинського), сіл Кунцеве (приблизно в 10 км від Нових Санжар й в 12 км від Малої Перещепини) та Прогрес (на відстані близько 8 км та 22 км від цих же пам'яток). Таким чином, перелічені пенківські поселення розташовані на таких відстанях до кочівницьких пам'яток: 7—10 км до Новосанжарського комплексу та 12—22 км до Малоперещепинського. Більш віддаленими від кочівницьких комплексів є пенківські поселення Демидівка (знаходиться на відстані близько 32 км від Нових Санжар, 33 км від Малої Перещепини та 34 км від Макухівки) і Полтавці (відстані між ним та зазначеними пам'ятками складають відповідно 25, 28 та 30 км). Відстані між самими кочівницькими пам'ятками такі: близько 18 км від Нових Санжар до Малої Перещепини та 21 км від Малої Перещепини до Макухівки. На правому березі Нижньої Ворскли, поблизу сс. Полузир'я,

Лаврики (р. Полузир'я) і Білоконі (р. Говтва), зафіксовано три кочівницькі стійбища. Цікаво, що усі вони розміщені одне від одного приблизно на однаковій відстані — близько 20 км. Найближче до слов'янських пам'яток знаходиться Білоконі (в 5 км від Демидівки) та Полузир'я на відстані приблизно 7 км від Нових Санжар та 8 — від Кунцевого.

В урочищі Лиман, поблизу с. Йосипівка, де розташоване пенківське поселення, було досліджено кочівницьке поховання, датоване виявленням в ньому золотим солідом Іраклія (610—641 рр.) [Телегин и др., 1972]. На відстані близько 5 км від цього поховання розташовані поселення Йосипівка (уроч. Пляж) та Лиманівка, приблизно в 19 км від нього знаходиться Котівка і в 20 км — Мала Перещепина.

Для характеристики етнокультурної ситуації є показовим, що значна кількість поселень пенківської культури розташована набагато південніше перелічених кочівницьких пам'яток. Вони розміщені вздовж усієї течії р. Оріль. Серед них найбільш територіально наближеними до пам'яток Новосанжарської групи є селища поблизу м. Царичанка (близько 42 км до Нових Санжар та 56 до Малої Перещепини), сс. Лесківка (відповідно 46 та 56 км), Байбаківка (36 та 45 км), Чернеччина (35 і 38 км), Михайлівка (31 та 36 км) та Гупайлівка (32 і 34 км). Саме в цьому районі відомо три поселення, на яких виявлено юртоподібні житла (Йосипівка, Чернеччина та Багате). Загалом же на Орелі виявлено 14 слов'янських пам'яток.

В розміщенні слов'янських та кочівницьких пам'яток цього мікрорегіону спостерігаються певні ландшафтні закономірності та особливості щодо розташування відносно водних артерій. Зокрема, 4 з 5 поселень (окрім Прогресу) розташовані на правому березі Ворскли, на прирічкових та лісостепових ландшафтах. Усі ж пам'ятки перещепинського типу — на лівому березі. Лівобережжя Нижньої Ворскли належить до північностепової підзони степової зони, але самі кочівницькі комплекси (Нові Санжари, Мала Перещепина, Макухівка) знаходяться в межах прирічкових лісистих ландшафтів. Таке розміщення пам'яток, що належали вищій степовій знаті, очевидно, можна пояснити бажанням приховати їх.

Своєрідний острів у степовій зоні являють собою прирічкові ландшафти Орелі. Саме тут, на лугових ґрунтах, розташовані пенківські пам'ятки, рівномірно охоплюючи всю течію ріки. Більшість пенківських пам'яток межиріччя Орелі і Ворскли відомі за розвідками, а тому конкретний час їхнього функціонування, а відтак, їх синхронність з переліченими похован-

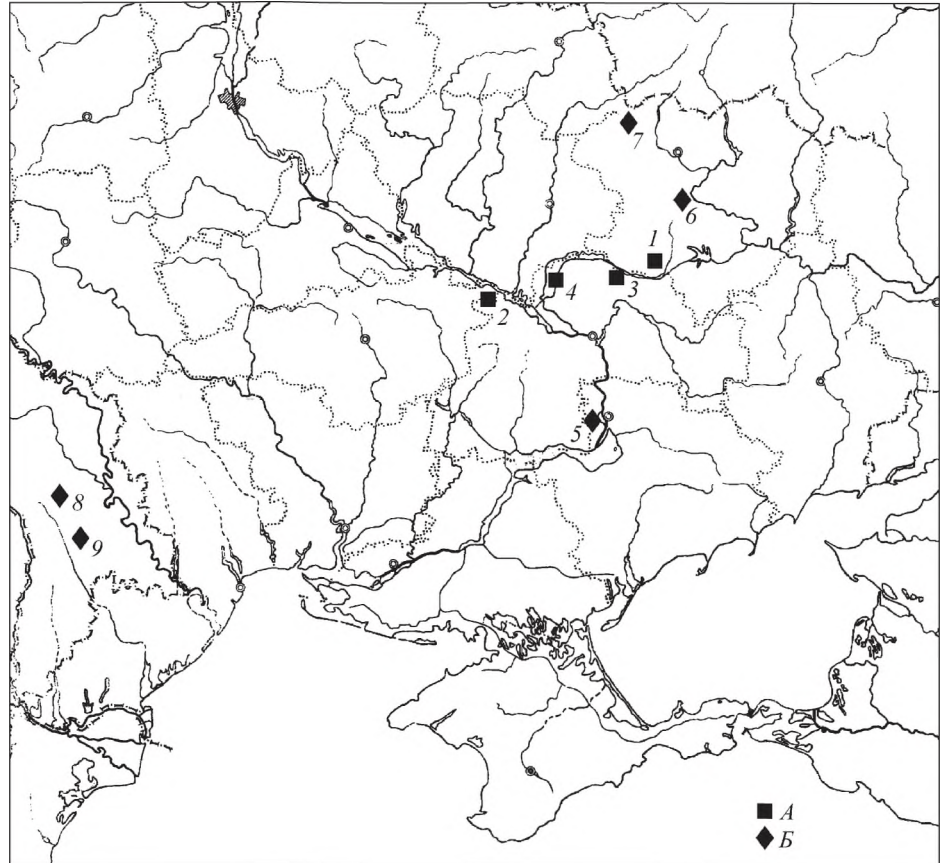
нями номадів залишаються до кінця не встановленими. Розкопки проводились на поселеннях Нові Санжари, Прогрес на Ворсклі, а також на двох селищах поблизу Йосипівки (уроч. Пляж та Лиман), Чернеччині і Багатому (Оріль).

На Новосанжарському поселенні М.М. Казанським було досліджено дві напівземлянки. Серед виявленого в цих об'єктах керамічного матеріалу присутні посудини з хронологічно пізніми ознаками, характерними для VII ст. Це фрагмент горщика з високими, досить сильно відігнутими вінцями та сковорідка з високими бортиками [Казанский, 1979, с. 1—12; Приходнюк, 1998, рис. 37, 20, 23, с. 147]. На поселенні Йосипівка в уроч. Пляж досліджено чотири житла, серед них одне юртоподібне. В них виявлено досить багато фрагментів посуду з вдавленнями й насічками по вінцях та з високими вінцями без орнаменту, що підтверджує функціонування селища у VII ст. [Телегин, Беляєва, 1975, с. 95—101; Приходнюк, 1998, рис. 54, 8, 16—17, 18, 22—23]. Кераміку з пальцевими заціпами по вінцям виявлено у житлах з Чернеччини [Юренко, 1974, альб. III, рис. 8].

Таким чином, принаймі частина пенківських поселень, відомих в даному мікрорегіоні, функціонувала в період VII ст., до якого належать й кочівницькі сивашівські та перещепинські пам'ятки. На користь синхронності останнім низки слов'янських пам'яток також свідчить наявність на деяких з них юртоподібних жител. Разом з тим, в окремих районах є імовірною почергова зміна населення. Прикладом цьому є чотири кочівницькі поховання, розміщені на слов'янському селищі Рябівка, на Верхній Ворсклі, яке на момент здійснення захоронень вже не функціонувало [Обломский, Терпиловский, 2001].

Зосередження на Нижній Ворсклі відразу трьох пам'яток перещепинського типу уже саме по собі передбачає існування певної традиції, пов'язаної з похованням у цій місцевості представників кочової знаті. Про тривале освоєння кочовиками району Ворскли свідчить і наявність тут стійбищ. Адже, як свідчать етнографічні джерела, маршрути перекочівок вироблялися протягом тривалого часу, необхідного для адаптації кочового господарства до нових умов. Усе це змальовує досить складну картину сусідства землеробського й кочового населення в межиріччі Орелі та Ворскли. В даному випадку спостерігається взаємопроникнення обох етнічних ареалів, що було пов'язане, з одного боку, з проходженням маршрутів сезонних перекочівок однієї з тюркомовних груп через лісостепове покордоння, а з іншого, з колонізацією слов'янами низки районів в межах степової зони.

Рис. 2. Юртоподібні житла та інгумачії в ареалі пенківської культури: А — юртоподібні житла; Б — інгумачії; 1 — Чернеччина; 2 — Стецівка; 3 — Багате; 4 — Йосипівка; 5 — Олексіївка; 6 — Мохнач; 7 — Рябівка; 8 — Селіште; 9 — Данчени

Таке сусідство обох груп населення в якості своєї передумови вимагає певного характеру взаємин між ними. Без сумніву, воно було можливим лише за умови стабільних та переважно мирних відносин. На переважання мирних стосунків вказує й відсутність у слов'ян укріплених поселень на степовому покордонні. Невисока щільність слов'янського населення, заселення слов'янами в межах степової зони лише окремих районів та сезонні перекочівки номадів невеликими підрозділами, створювали можливість мирного співіснування обох етнічних груп в межах одного регіону. Ці ж чинники робили модель екологічного сусідства землеробського й кочового населення достатньо гнучкою завдяки можливості певного варіювання в обранні місць поселення або маршрутів руху кочовиків.

Ще одним аспектом, важливим для характеристики системи етнічних взаємовідносин, який одночасно являє її складову, є стосунки між людиною обох етнічних масивів на рівні невеликих груп населення або окремих осіб. Такі стосунки певною мірою можуть бути висвітлені за допомогою археологічних джерел. Зокрема, на деяких пенківських пам'ятках, розташованих на покордонні зі степом, відомі юртоподібні будівлі. По одній виявлено на поселеннях Йосипівка, Стецівка, Багате, дві юртоподібні споруди досліджено в Чернеччині (рис. 2). Вони мали площу від 12 до 42 м². По периметру цих будівель

простежено ямки від кілків. Будівлі з Йосипівки, Чернеччині та Багатого мали долівки, заглиблені на 0,4—1,6 м від сучасної поверхні. Юртоподібна споруда зі Стецівки була наземною [Телегин, Беляев и др., 1974, с. 66; Юренко, 1973, с. 4—5, рис. 19, 2, 20, 2; Юренко, 1974, с. 4—5; Рутковская, 1974, с. 28; Приходнюк, 1998, с. 25—26]. В заповненні юртоподібних споруд виявлено ліпну пенківську кераміку. В об'єкті з Йосипівки знайдені також внутрішні ручки від глиняних казанів [Юренко, 1974, с. 4—5, альб. III, рис. 8; Приходнюк, 1998, с. 26, рис. 54, 1—14].

На думку С.О. Плетнєвої, заглиблені, округлої в плані форми споруди належать кочовикам, що осіли та засвоїли принципи будівництва стаціонарних жител. Споруда із Стецівки за її класифікацією належить до юрт першого типу. Аналогії їм відомі за розкопками Дмитрівського та Правобережного Цимлянського городищ [Плетнева, 1967, с. 57, 52]. Таким чином, юртоподібні споруди, виявлені на слов'янських поселеннях степового покордоння відбивають процес інфільтрації представників кочової людності у слов'янське середовище. Показово, що в усіх цих житлах було знайдено ліпний пенківський посуд, що засвідчує культурну адаптацію іноетнічного населення.

Для визначення періоду функціонування юртоподібних споруд і, відповідно, періоду, з яким була пов'язана інфільтрація кочівницької

людності, можуть бути використані керамічні матеріали з цих споруд. Серед ліпної пеньківської кераміки, виявленої в житлах Йосипівки та Чернеччини, є фрагменти з високими, досить відігнутими вінцями, а також із насічками та пальцевими защипами по краю [Юренко, 1974, альб. III, рис. 8; Приходнюк, 1998, рис. 54, 3, 8]. Як вказано вище, такі посудини з'являються досить пізно, вони, як правило, притаманні для VII ст. Поселення, на яких виявлено юртоподібні споруди, О.М. Приходнюк відносить до пізнього етапу пеньківської культури [Приходнюк, 1998, с. 25—26]. З цим періодом пов'язана й поява казанів з внутрішніми ручками, виявлених в об'єкті з Йосипівки [Приходнюк, 1998, с. 26].

Риси кочівницького житлобудівництва були притаманні також деяким прямокутним напівземлянкам з пеньківських поселень. До таких належить житло 3 з Будищ. Воно має досить великі розміри (6 × 4,2 м), кути споруди заокруглені, глибина становить 0,8—0,9 м від сучасної поверхні. Добре утрамбована долівка понижувалась до центру, де розміщувалося кам'яне вогнище овальної форми. На зв'язок цього житла із степовою людністю вказує також виявлений в його заповненні гончарний глек канцерського типу [Приходнюк, 1998, с. 26—27, рис. 15, б, 47, 1—24]. Канцерський глек, а також ліпні пеньківські посудини з високими вінцями, прикрашеними по краю пальцевими вдавленнями, дозволяють датувати цю споруду в межах другої половини VII ст.

Представники кочової людності могли оселитися серед слов'ян лише за умови тривалих мирних стосунків з останніми. В зазначений період на території Придніпров'я такі відносини могли мати лише булгари, а тому зв'язок виявлених на пеньківських пам'ятках елементів кочівницького житлобудівництва з булгарами видається найбільш імовірним. З присутністю в слов'янському середовищі представників болгарської людності пов'язує юртоподібні житла В.С. Фльоров [Флеров, 1996, с. 59—60].

Цілком можливо, що з контактами окремих представників або невеликих груп слов'янської та кочівницької людності пов'язані й деякі поховання за обрядом трупопокладення, відомі в межах слов'янського етнічного ареалу в Середньому Придніпров'ї, Дніпровському Лівобережжі та на території Молдови. Такі поховання виявлені біля сс. Олексіївка (Дніпровське Надпоріжжя), Мохнач (поріччя Сіверського Донця), Рябівка, Данчени та Селіште (Пруто-Дністровське межиріччя) [Бодяньський, 1953, с. 5—6, 57—58; Рафалович, Лапушнян, 1974, с. 137—140; Рафалович, 1986, с. 132; Приходнюк, 1998, с. 30, 33; Гаври-

тухін, Обломский, 1996, с. 162; Обломский, Терпиловский, 2001, с. 11, рис. 9] (рис. 2).

Слід зауважити, що кочівницький могильник, досліджений поблизу с. Рябівка, не може розглядатись в контексті проникнення представників кочової людності в слов'янське середовище, адже, як свідчать стратиграфічні спостереження, здійснення захоронень на цьому могильнику в часі не перетиналося з функціонуванням слов'янського поселення, на території якого він знаходиться [Обломский, Терпиловский, 2001].

Огляд інгумацій в ареалі пеньківської культури був зроблений в роботах Д.Т. Березовця [Березовец, 1963], О.М. Приходнюка [Приходнюк, 1980; 1998], А.М. Обломського [Гавритухін, Обломский, 1996], Є.В. Синиці [Синиця, 1999]. На сьогодні серед дослідників немає єдиної точки зору на етнічну приналежність інгумацій. Справа ускладнюється й тим, що багато з них походять з дореволюційних розкопок і мають обмаль достовірних даних. Більшість авторів схильна пов'язувати принаймі частину трупопокладень з інфільтрацією кочовиків [Березовец, 1963, с. 108; Приходнюк, 2000, с. 155; Гавритухін, Обломский, 1996, с. 122]. Висловлюючись на користь цього, О.М. Приходнюк зауважує, що комплекси з інгумаціями в більшості випадків розташовані в зоні безпосередніх контактів кочового й осілого населення [Приходнюк, 1980, с. 124]. А.М. Обломський та Р. Рашев припускають також, що частина трупопокладень належить нащадкам германського або іранського населення черняхівської культури [Гавритухін, Обломский, 1996, с. 122; Рашев, 2004, с. 144—145].

Жіноче поховання за обрядом інгумації було досліджене поблизу с. Мохнач. Кістяк лежав на спині головою на південний захід на дні ями з підбоям, глибиною 2,7 м від сучасної поверхні. Підбій був закритий деревом, що відділяло його від вхідного колодязя. Поховання супроводжував багатий інвентар, до якого входили орнаментовані пластини, пронизки, скроневе кільце із спіральним завитком, пальчаста та широкоплатівчаста фібули, мушля, трапецієподібна підвіска, намистини, дзвіночок, шийні дротяні гривні, гудзик, браслет з розширеними кінцями, ланцюжок, перстень, кругла пряжка, ремінний наконечник з прямими боками, ліпний біконічний горщик [Аксьонов, Бабенко, 1997, с. 206—207; Приходнюк, 1998, с. 30, рис. 20]. Тим же періодом може бути датовано й трупопокладення з Данчен, в якому виявлено дві великі пальчасті фібули та браслет з потовщеними кінцями [Рафалович, 1986, с. 132, табл. XIV, 1—5]. Пальчаста фібула VII ст. походить з од-

нієї інгумації з Селіште [Рафалович, Лапушнян, 1974, 137—140].

Виходячи із таких ознак поховального звичаю, як наявність кісток коня, що супроводжували небіжчика (Рябівка), поховання у ямі з підбоєм, деформації черепа (Мохнач), а також враховуючи близькість пам'яток з інгумаціями до степового покордоння, трупопокладення в межах пеньківського ареалу (принаймні, їх частину), на нашу думку, слід пов'язувати з проникненням сюди кочової людності.

Обидві групи ознак, пов'язаних з проникненням у слов'янське середовище представників степової людності, — юртоподібні житла та інгумації, вочевидь, відбивають різного роду контакти між двома етнічними групами. Серед інвентаря з достеменно зафіксованих поховань за обрядом інгумації із впевненістю можна виділяти лише жіночій. Такими є знахідки, що супроводжували поховання з Мохнача (див. вище), Олексіївки (спіральні скроневі кільця, пастові намистини). В одному з двох поховань з Селішт виявлено пряслице, пастові та бурштинові намистини, голка, ромбоподібна підвіска і пальчаста фібула. Друге поховання супроводжувалося двома пряжками, великою бронзовою та маленькою залізною. В похованні 280 з Данчен були пастові намистини, пальчасті фібули, бронзовий браслет з потовщеними кінцями.

Таким чином, можна припустити, що інгумації відбивають шлюбні стосунки між представниками обох етнічних спільнот. Очевидно, про інші контакти свідчать юртоподібні житла. Їх могли залишити кочівницькі сім'ї або ж невеличкі колективи людей, що оселялись на слов'янських поселеннях. Переселенці, очевидно, входили до територіальної общини. В будь-якому разі, тут мали місце сусідські відносини. Поява в межах ареалу пеньківської культури юртоподібних споруд і низки інгумацій, що відбиває контакти на рівні невеликих груп населення, в той же час характеризує відносини між двома етнічними масивами, вказуючи на існування тривалої традиції мирних стосунків між слов'янами та кочовиками.

Археологічні матеріали степового покордоння вказують на існування різних варіантів міжетнічного сусідства в межах Придніпровського регіону. На разі можуть бути окреслені два різновиди. Перший з них репрезентований комплексом пам'яток поблизу с. Рябівка у верхів'ї Ворскли. Тут, на території слов'янського поселення з шарами пеньківського та сахнівського часу був досліджений кочівницький (булгарський) могильник початку раннього середньовіччя [Обломский, Терпиловский, 2001]. Група з чотирьох кочівницьких поховань за супровідним інвентарем

(в похованні 2 виявлена ліроподібна пряжка з геральдичним щитком, з поховання 4 походить пара браслетів з розплющеними кінцями) продатована в межах другої половини VII ст. [Обломский, Терпиловский, 2001, с. 15—16].

Як засвідчує стратиграфія пам'ятки, поховання були здійсненні через деякий час після того, як пеньківське поселення припинило функціонування. На це вказує те, що два поховання (3 та 4) перекривали споруди 6 і 7 середнього будівельного періоду пеньківського селища. Після перерви, до часу якої й належать поховання, життя на поселенні відновлюються, про що свідчить перекриття поховання 1 ямою 99, що належить до сахнівського горизонту (кінець VII — VIII ст.). Відсутність об'єктів зі слідами пожежі та перекриття похованнями пеньківських об'єктів є свідченням того, що слов'янське поселення не загинуло внаслідок ворожого нападу, а було залишене його мешканцями перед приходом кочовиків [Обломский, Терпиловский, 2001, с. 12—13, 16]. Таким чином, у цьому випадку йдеться про співіснування в межах одного району двох етнічних груп, кожна з яких мешкала окремо. Крім того, Рябівський могильник є свідченням заміщення населення однієї етнічної групи людністю іншої без ознак насильницьких дій.

Інфільтрація невеликих груп кочівницької людності в слов'янське середовище спостерігається в Поореллі та Потясминні, де відома низка пеньківських селищ з юртоподібними житлами (Стецівка в Потясминні та Йосипівка, Чернеччина, Багате у Поореллі). В мікрорегіоні Ворскло-Орільського пониззя кочівницькі пам'ятки представлені трьома комплексами перещепинського типу (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари), похованням сивашівського типу поблизу Йосипівки та розташованими тут сезонними стійбищами в Полузир'ї, Білоконях та Лавриках. Матеріали цих комплексів визначають час, до якого належить ця група пам'яток, в межах середини — другої половини VII ст. Таким чином, в межах окресленого мікрорегіону мало місце співіснування різноетнічного населення, що супроводжувалося інфільтрацією степової людності у слов'янське середовище. Така ситуація відбиває особливість контактів в умовах міжетнічного сусідства в басейні Нижньої Ворскли та Орелі.

Розташування слов'янських пам'яток поруч з комплексами, що належали вищій кочовій знаті вказує на те, що контакти, які відбувались між двома етнічними угрупованнями, не могли бути лише периферійними. Вони обов'язково набували статусу політичних відносин на рівні племінних об'єднань, а відтак мали значення

для слов'янського населення всього придніпровського регіону. Ілюстрацією до цього може бути поширення у слов'ян Придніпров'я поясних наборів з псевдопряжками, що були елементом знакової військово-ієрархічної системи кочовиків.

Контактною зоною між слов'янами та кочовим світом в першій половині — середині VI ст., на нашу думку, слід вважати всю смугу степового порубіжжя між Дунаєм та Сіверським Донцем. Враховуючи дані писемних джерел та закономірності, пов'язані з чисельністю кочових об'єднань, можна зробити висновок, що географія контактної зони між слов'янами та болгарськими племенами в період існування Великої Булгарії (30—60 рр. VII ст.) простягалась вздовж степового порубіжжя від басейну Сіверського Донця на сході до Дніпро-Бузького межиріччя на заході й в цілому збігалася з територією сусідства між цими етнічними групами в попередній період.

Література

- Агафий О* царствовании Юстиниана. — М.; Л., 1954.
- Айбабин А.И.* Погребение хазарского воина // СА. — 1985. — № 3. — С. 191—205.
- Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма поздне-римского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 4—86.
- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, — 1999.
- Аксёнов В., Бабенко Л.* До вивчення етнокультурних зв'язків населення Дніпро-Донецького межиріччя у V—VII ст. н. е. (за матеріалами «антського» поховання біля с. Мохнач) // Наук. м-ли V Міжнар. ареол. конф. студентів та молодих вчених. — К., 1997. — С. 111—120.
- Амброз А.К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Часть II // СА. — 1972. — № 3 — С. 106—132.
- Амброз А.К.* Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII вв. // Археология СССР. — Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 10—23.
- Амброз А.К.* Хронология древностей Северного Кавказа. — М., 1989.
- Артамонов М.И.* История хазар — Л., 1962.
- Атавин А.Г.* Погребения VII — начала VIII вв из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 1996.
- Баран В.Д.* Давні слов'яни. — К., 1998.
- Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990.
- Березовец Д.Т.* Поселения улличей на р. Тясмине // МИА. — 1963. — № 108. — С. 145—208.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996.
- Гадло А.В.* Этническая история северного Кавказа IV—X вв. — Л., 1979.
- Генинг В.Ф., Кортусова В.Н.* Археологические памятники Крымского Присивашья у с. Богачевка. — К., 1989.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х.* Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. — М., 1964.
- Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории словян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.
- Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. I.
- Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. — СПб.; М., 2002.
- Залесская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоянкова Н.А.* Сокровища хана Кубрата (Перещепинский клад). — СПб., 1997.
- Зарецкий И.А.* Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — 1912. — Вып. 9.
- Златарски В.Н.* История на българската дъжава през средните векове. — София, 1970. — Т. 1. — Ч. 1.
- Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960.
- Казанский М.М.* Отчет о работах Полтавского отряда Днепровской левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 г. / НА ИА НАН України. — № 1979/94.
- Коковцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Ответное письмо хазарского царя Йосифа. Краткая и пространная редакции. — Л., 1932.
- Комар О.В.* Населения степей Північного Причорномор'я VI — початку VIII ст. Автореф. дис. ... канд. істор. наук — К., 2002.
- Корзухина Г.Ф.* К истории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э. // СА. — 1955. — № 22. — С. 61—81.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — Т. V. — С. 352—435.
- Круглов Е.В.* К проблеме выделения и этнокультурной атрибуции раннехазарских археологических памятников // Востоковедение в Башкортостане: история, культура: ТД. — Уфа, 1992. — С. 89—91.
- Любичев М.В.* Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя. Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1994.
- Макаренко Н.Е.* Археологические исследования 1907—1909 гг. // ИАК. — 1912. — № 46. — С. 207—211.
- Маршак Б.И., Скалон К.М.* Перещепинский клад. — Л., 1972.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* Славянское поселение и кочевнический могильник V—VIII вв. на Ворскле // АЛЛУ. — 2001. — № 4. — С. 5—16.
- Орлов Р.С.* Культура кочевников IV—VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 98—105.
- Орлов Р.С., Смиленко А.Т.* Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 225—231.
- Орлов Р.С., Рассамкин Ю.Я.* Новые памятники VI—VII вв. в Приазовье // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
- Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. — 1883. — № 3. — Ч. ССХХVI — С. 21—32.
- Плетнева С.А.* От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 146. — С. 1—196.
- Плетнева С.А.* Хазары. — М., 1976.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М.* Археологічні дослідження на Росі і Росаві // Археологія. — 1988. — Вип. 61. — С. 91—99.
- Приходнюк О.М.* Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Київ; Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М.* Про західну межу Великої Болгарії // VII Сходознавчі читання А. Кримського: ТД міжнар. наук. конф. (м. Київ, 4—5 червня 2003 р.). — К., 2003. — С. 127—128.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.* Трубчевський клад антського часу // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.

- Прокотий из Кесарии* Война с готами. — М., 1950.
- Рафалович И.А. Лапушиян В.Л.* Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ 1973 г. — 1974. — С. 104—140.
- Рафалович И.А.* Данченя. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н.э. — Кишинеу, 1986.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
- Рутковская Л.М.* О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовки на р. Тясмине // РВД. — Л., 1974. — С. 22—39.
- Рыбаков Б.А.* Анты и Киевская Русь // ВДИ. — 1939. — № 1. — С. 319—337.
- Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
- Семенов А.И.* К реконструкции состава комплексов перещепинского круга // Археологический сборник. — 1986. — № 27. — С. 92—98.
- Скржинская Е.Ч.* О склавенах и ангах, о Мурсианском озере и городе Новиевине // ВВ. — 1957. — Т. 12. — С. 11—34.
- Смиленко А.Т.* Находка 1928 г. у г. Новые Санжары (по материалам обследования А.К. Тахтая) // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 158—166.
- Смиленко А.Т.* Осіле населення степового Подніпров'я в ранньому середньовіччі // Археологія. — 1969. — Т. XXII. — С. 161—179.
- Смиленко А.Т.* Осіле населення степового Подніпров'я (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смирнов К.Ф.* Кургани біля м. Великого Токмака // АП. — 1960. — Т. VIII. — С. 164—189.
- Спицын А.А.* Древности антов // Сб. ОРЯС. — М., 1928. — С. 492—495.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н. э. // Проблемы этногенеза славян. — М., 1978. — С. 31—57.
- Телегин Д.Я., Беляев А.С., Беляева С.А.* Отчет о работе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1972 г. / НА ИА НАН України. — № 1972/1.
- Телегин Д.Я., Беляева С.О.* Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — 1975. — Вып. 18. — С. 95—107.
- Тертиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Люблин, 2004.
- Тортіка О.О.* Исторична географія та населення Великої Булгарії (630—660 рр. н. е.): Методика дослідження кочових суспільств середньовіччя. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999.
- Флеров В.С.* Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996.
- Чичуров И.С.* Экскурс Феодана о протоболгарах // Древнейшие государства на территории СССР — М., 1976 — С. 65—80.
- Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения. — М., 1980.
- Юренко С.П.* Отчет о работе Полтавского археологического отряда в составе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1973 году / НА ИА НАН України. — № 1973/6в.
- Юренко С.П.* Отчет о работе Полтавского отряда в составе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г. / НА ИА НАН України. — № 1974/1в.
- Prihodnyuk O., Fomenko V.* Early medieval nomads' burials from the vicinity of the village of Hristoforovka, the district of Nikolaev, Ukraine // Archeologia Bulgarica. — 2003. — T. VII. — 2. — P. 107—116.

A. V. Skiba

GEOGRAPHY AND CONDITIONS OF ETHNICAL NEIGHBORING BETWEEN THE SLAVS AND NOMADIC TRIBES IN SOUTH-EASTERN EUROPE IN 6th—7th cent. AD

Inhabiting of the forest-steppe and the steppe frontier in South-Eastern Europe by the Slavs predetermined the direct neighborhood of the Slavs and nomadic tribes. The contact zone between them in 6th—7th cent. AD is being determined within the steppe frontier between the South Bug and the Severskiy Donets. The arrangement of the Slavic and nomadic sites at the left bank of the Dnieper indicate the interpenetration of both of the ethnic groups. Written and archeological sources enable to track the inter-ethnic contacts on the various demographic levels within the contact area.

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

БАШКАТОВ Юрій Юрійович — науковий співробітник Інституту археології НАН України

ГЛАДКИХ Михайло Іванович — доктор історичних наук, професор кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ДІДЕНКО Сергій Васильович — науковий співробітник НМІУ, аспірант Інституту археології НАН України

ДУДІН Олександр Анатолійович — аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗЕЛЕНКО Сергій Мусійович — кандидат історичних наук, керівник Центру підводної археології КНУ

КЕПІН Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

КОБЕЦЬ Віктор Данилович — науковий співробітник Центру підводної археології КНУ

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології раннях слов'ян

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

ЛЕВЧУК Павло Олександрович — студент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України

МАТВІШИНА Жанна Миколаївна — доктор географічних наук, завідувач відділу палеогеографії Інституту географії НАН України

МИСЬКО Юлія Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

МОРОЗОВА Яна Іванівна — науковий співробітник Центру підводної археології КНУ

НЕСІН Валентин Антонович — кандидат біологічних наук, науковий співробітник Інституту зоології НАН України

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій Михайлович — доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Російської АН

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури та мистецтв

САМОЙЛЕНКО Любов Григорівна — завідувач Археологічного музею КНУ імені Тараса Шевченка

СИВОЛАП Михайло Павлович — директор археологічного музею і керівник археологічної лабораторії Черкаського національного університету

СИНІЦЯ Євген Валентинович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

СТАНІЦИНА Галина Олександрівна — науковий співробітник, завідувач наукового архіву Інституту археології НАН України

ПАЛІЄНКО Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач лабораторії Київського університету туризму, економіки і права

ПАХАРЄВА Олександра Сергіївна — кандидат історичних наук

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — доктор історичних наук, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ПУДОВКІНА Анна Сергіївна — магістрант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПЯСЕЦЬКИЙ Валерій Казимирович — краєзнавець

РЕКОВЕЦЬ Леонід Іванович — доктор біологічних наук, науковий співробітник Інституту зоології НАН України

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТОЛОЧКО Денис Володимирович — аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олександрівна — науковий співробітник Інституту археології НАН України

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ШИШКІН Руслан Германович — кандидат історичних наук, викладач кафедри історії слов'янських народів КДПУ ім. М.П. Драгоманова